

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
Journal of the Human and Social Science Researches
[2147-1185]

[itobiad], 2019, 8 (1): 249/269

**Transkafkasya Kurganlarından Bazı Buluntuların Sembolik
İfadeleri**

Symbolic Expressions of Some Finds from the Transcaucasian
Kurgans

Anar AZİZSOY

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

Assoc. Prof. Dr., Karabük University, Department of Art History

anarazizsoy@karabuk.edu.tr

Orcid ID: 0000-0001-8667-2729

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 18.12.2018
Kabul Tarihi / Accepted : 10.03.2019
Yayın Tarihi / Published : 11.03.2019
Yayın Sezonu : Ocak-Şubat-Mart
Pub Date Season : January-February-March

Atıf/Cite as: AZİZSOY, A. (2019). Transkafkasya Kurganlarından Bazı Buluntuların Sembolik İfadeleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (1), 249-269. Retrieved from <http://www.itobiad.com/issue/43055/498796>.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Transkafkasya Kurganlarından Bazı Buluntuların Sembolik İfadeleri*

Öz

Araştırmanın konusunu, Gürcistan'ın doğu sınırını da ihtiva eden Alazan (Alazani) Vadisinin Şeki, Fazıl-Cumakent yerleşim yeri ve Oğuz, Kerimli Köyü'nde yürütülen Azerbaycan'daki Bronz Çağı kültürlerine yönelik figür objelerin Türk kültüründeki anlamsal ortaklıkları ve bu bağlamda, Türk sanatı içerisindeki yerlerinin tespiti oluşturmaktadır. Bir kısmı geometrik özellikler sergileyen arkaik üsluplu buluntulardan som altından yapılmış boğa başı ile bronz ve terrakotadan insan biçimli heykelciklerin yanı sıra, yine aynı malzemelerden üretilen kuş figürinleri ve bronzdan geyik heykeli, Orta Asya Türk halklarının İslam öncesi dönem kurganlarına ait buluntuları çağrıştırmaktadır. Figür sembolizmi açısından eskiçağ kültür ve inancında da yer edinen bu öğelerin ikonografik/kozmografik kaynaklarına ulaşılabileceği çalışmada, bazıları bilim dünyasına ilk kez tanıtılacak olan eserlerin sembolizminde, aynı zamanda Türk mitolojisindeki manalar aranmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Transkafkasya/Güney Kafkasya, Türk Mitolojisi, Azerbaycan, Figür İkonografisi, Hayvan Üslubu, Alazan Vadisi.

Symbolic Expressions of Some Finds from the Transcaucasian Kurgans

Abstract

The subject of the study consists of semantic partnerships of the figure objects related to the Bronze Age cultures in Azerbaijan being investigated in the Sheki, Fazil-Cumakent settlements of the Alazan (Alazani) Valley and the village of Oğuz Kerimli, which comprise the eastern border of Georgia in the Turkish culture and in this context, the determination of their place in the Turkish art¹. Of archaic style finds some of which show geometrical/schematic properties; bull's head made of solid gold and human-shaped figurines made of bronze and terracotta, as well as bird figurines and a bronze deer statuette also made of the same materials evoke the finds that belong to the pre-Islamic kurgans of Central Asian Turkic peoples. In this academic paper aiming to reach iconographic/cosmographical resources of these elements which had also taken place in the ancient culture and belief in terms of figure symbolism, it will be tried to seek meanings of the work some of which will be introduced to the world of science for the first time in both symbolism and the Turkish mythology.

Keywords: South Caucasia/ Transcaucasia, Turkish Mythology, Azerbaijan, Alazani Valley, Figure Iconography, Animal Style, Grave Findings.

* Bu çalışma, Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü tarafından 27-28 Kasım 2013 yılında düzenlenen **Dünya Mimarlık ve Sanatında Türkler Uluslararası Sempozyumu**'na sözlü sunulan özet bildirinin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş halidir.

¹ 2007-2010 kazı dönemlerinde tarafımda da katılımı sağlanan projedeki desteklerinden dolayı Kazı Başkanı, Arkeolog Sayın Nesib MUHTAROV'u saygı ve minnetle anıyorum.

Giriş

Uygarlık tarihinin izlerini en iyi yansıtan kaynakların başında arkeolojik buluntular gelmektedir. Bununla birlikte eski inanç ve geleneğe dayanan öyküler de kültürel tarihin yorumlanmasında önemli birer kaynak niteliğindedir. İnsanoğlunun, tarihin en eski çağlardan beri totem anlayışından köken alan varlıklara tapınmayı yeğlediği tartışma götürmez bir gerçektir. Bu bağlamda farklı oran ve biçimlerde aksettirilen çeşitli figürlerin Türk kültüründeki yer alışında, mitolojilerdeki ortaklığın yanı sıra, bozkır kültürünün “Avrasya hayvan üslubu” olarak tanıttığı yeni bir eğilimin oluşum süreci de pay sahibidir (Bilici, 1983, s.20).

Eskiçağ kültürlerinin hemen hepsinin kült objeleri ve sembolik imgelerinde; Paleolitik Çağın üst evresinin resim ve kazılarından itibaren karşılaşılan figür unsurlarının Bronz Çağı malzemelerinde taşınabilir örnekleri denirken, M.Ö. VII. yüzyıl itibariyle Proto-Türk (Ön Türk)² kavimlerce çok geniş coğrafyaya yayılacak olan hayvan üslubunun da zemini hazırlanmakta idi³. Bronz Çağı kültürlerinde bu bağlamda, farklı coğrafyalarda üretilen çok sayıda seçkin örnekler bilinmekle birlikte, konumuz kapsamında araştırılan buluntular, kültürler arasındaki bağlantıyı izleyebilmemize de olanak tanımaktadır.

Tarih çağının M.Ö. 3000’li yıllardan itibaren başladığı evresinin literatüre Tunç Çağı olarak geçen yaklaşık 1800 yıllık dilimi, hemen her kültür merkezinde, bronz malzemenin ağırlıklı olarak işlendiği buluntularla zengindir. Pişmiş toprak eserlerin de üst düzey kullanımının görüldüğü bu evrenin çalışma bölgemizden ele geçen aynı malzemelerden figür objeleri, inanç ve ortak yaşam tarzının belirlediği bir muhitte doğan sanat anlayışının Eskiçağ mitlerinden de ilham alan karakterlerini yansıtmaktadırlar.

Üslup ve tekniğe bağlı olarak stilistik ve tipolojik farklılık sunmasına rağmen, çeşitli devirlerin mit/anlatılarında, genelde yakın ve eş anlamlar yüklü zoomorf ve antropomorf unsurlar, inanışlardaki ortaklığın göstergesi olarak araştırmamızın ana temasını belirleyen Bronz devri figürleriyle sundukları benzerliklerin yanında, farklı coğrafyanın bilinmeyen örneklerini barındırması açısından da dikkat çekicidir.

Araştırma konumuzun sınırlarını belirlemek ve çalışma kapsamında incelenen nesnelere ilişkin bir kronolojik bütünlüğün tespiti için buluntularımız, yayılış devri olan Bronz Çağı kültürlerinin bilinen

² Genel anlamda Göktürklerden önceki Türkçe konuşan toplulukların ortak ismi olup, Avrasya coğrafyasını yurt edinmiş, Türklerle aynı dil ailesine mensup ve ortak sosyal özelliklere sahip olan akraba topluluklardır. Bkz.: Esin, 1965, s.769; ve bşk.

³ Buzul Çağının organik malzemeden üretilen “Pazırık geyiklerine” prototip olabilecek nitelikteki Batı Avrupa figürlerinin Bronzun yaygınlaşmaya başlamasıyla geniş coğrafyada denenen madeni örnekleri, uzun bir gelişim sürecinden geçerek İskitlerce mevcut şeklini aldıktan sonra Hunlar ile Orta Asya sanat geleneğinde devam ederken, Proto-Türklerce yayılan Ön Asya coğrafyasındaki etkinliği, Anadolu Selçuklu yapıtlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Bkz.: Strzgowkiy, 1974, s. 113; Grakov, 1971, s. 13-25.

merkezlerdeki önemli örnekleri üzerinden değerlendirilerek, karakteristik yanları belirlenmiştir. Söz konusu objelerin sembolik manalarının da saptanmağa çalışılarak, İslam öncesi ve sonrasındaki kültürel ortamda oluşan sanatlardaki ikonografik ve kozmolojik kaynaklarına ulaşılmaya gayret edilirken, bir stil sorunu irdelemekten ziyade, Eskiçağdan günümüze değin hemen her kültürde rastlanabilecek figür sembolizminin, Türk mitolojisindeki anlamları üzerinde durulmuştur. Avrasya göçebe sanatının yayılmasındaki rolü ile stratejik konumunun eskiden beri var olduğu anlaşılan Güney Kafkas coğrafyasında, çalışma konumuzu oluşturan zengin verilerin dönemin öbür dünya anlayışına ışık tutan ayrıntıları sunmanın yanında, aynı zamanda Türk kültür ve sanatında özel yer edinen figüratif unsurları sıkça kullanımının nedenlerine de kısmen açıklık getirilmeğe çalışılmıştır⁴.

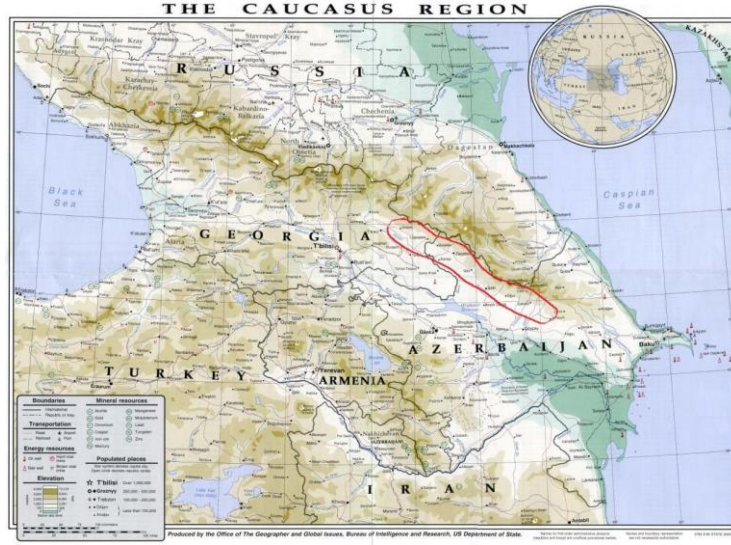
1. Alazan-Heftaran Vadisinin Konumu ve Genel Hatlarıyla Bölgedeki Arkeolojik Çalışmalar

Büyük Kafkas dağ silsilesinin güney yamacında; kuzeybatıdan, Gürcistan'dan başlayarak batıya doğru Alazan ve güney yönde Girdiman nehirleriyle kuşatılan vadinin sınırları, güneydoğuda Şeki iline bağlı yaklaşık 33 km uzaklıktaki Fazıl Köyü ile aynı yöne doğru Şeki'den 70 km aralıda yer alan Oğuz kentini de ihtiva ederek, doğudan İsmayılı iline kadar devam eder (Hrt. 1-2).

⁴ Burada, aralarında kronolojik farklılık göstermesine rağmen çoğu buluntumuzu da kapsayan M.Ö. II binli yıllardan itibaren Transkafkasyayı Doğu Anadolu'ya kadar etkileyen göç dalgaları sonucu oluşmuş yeni ortamın ürünü olarak Avrasya göçebe kültürünün etkilerini hissettiren ürünlerin sembolik/ikonografik anlamlarından yola çıkılarak Proto-Türklerle olası bağlantıları ele alınmağa çalışılmıştır. Köken sorunu tartışmasına girmekten kaçınılarak ve fakat tarihi kaynakların M.Ö. III.-II. binli yıllarda eski Türk dili konuştuklarını ileri sürdükleri Güney Kafkas halklarının yaşam biçimine dair bilgiler sunan yeni arkeolojik verilerimizle söz konusu görüşlere destek olma arayışına da girilmiştir. M.Ö. III. binyılı ülkede Kura Nehrinin sağ sahil kesiminde; Ağdam kazıları ile ortaya çıkarılan kurganların Kuzey Kafkasya'nın bin yıl önceki Maykop, Nalçik, Mazdok mezarlarıyla yakınlığı, Güney Kafkas/Azerbaycan sınırlarında artık o dönem Türk kimliğinin varlığını düşünmemize olanak tanıyan verilerdir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: Alpaslan, 2009, s.109-110; Özfırat, 2002, s.348-349; Özfırat, 2010, s.43.

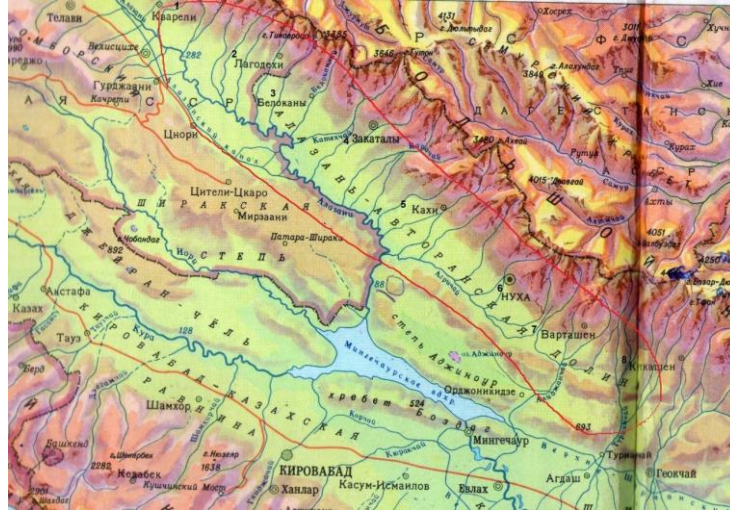

Transkafkasya Kurganlarından Bazı Buluntuların Sembolik İfadeleri

Harita 1. Kafkas Bölge Haritası, Alazan-Heftaran Vadisi sınırları

<https://eurasiangeopolitics.com/south-caucasus-maps/>

Harita 2. Alazan-Heftaran Vadisi sınırları (Manafov, 1982: 2)

Keşif karakterli ilk arkeolojik araştırmalara 1915 yılında başlanan bölgedeki sonraki çalışmalar, 1981 yılında, İ. Caferov'un Kūdūrlū'deki kurgan kazılarıyla sistematikleşmiştir (Caferov, 1981, s.2-5). Ağırlıklı olarak Erken Bronz Çağına (M.Ö. 3000-2000) ait buluntu veren kazılar, bundan sonraki 1980'li yılların sonlarına kadar yine aynı kültüre yönelik Cumakent, Kūdūrlū, Padar, Sarıca, Selmandere ve Taşüz'de yürütülmüştür (Ahundov, 1992, s.106). 1992 yılındaki Muraddai ve 1998 yılındaki Minberek kazı buluntuları, Kabala kent merkezli yerleşim yeri ve Karabağ bölgesindeki eserlerle paralellik sağladığı gibi Güney Kafkas arkeolojisinin Eneolit ve

Bronz çağları için de önemli bir aşama kabul edilmektedir (Karahmedova, 1992, s.169-172).

2000'li yıllarda Arkeolog Muhtarov başkanlığında bölgenin değişik yerleşim merkezlerinde ve farklı kültürlerle yönelik sürdürülen kazılardan, Oğuz kenti Kerimli kurganlarındaki kral mezarı buluntuları ve Şeki, Fazıl Köyü kurgan materyalleriyle, ülke medeniyetine Güney Kafkas Bölgesi için de önem arz eden maddi kültür mirasının özgün nitelikte varlıkları kazandırılmıştır.

1.1. Oğuz, Kerimli Kurganları ve Fazıl Yerleşim Yeri Arkeolojik Çalışmaları

1.1.1. Oğuz, Kerimli Köyü I No'lu Kurgan

Köyün 12 km güneydoğu yönünde, büyük ölçekte ve zengin veriler sunmasından dolayı kral mezarı adıyla envanter kaydına geçen I No'lu kurganın, 72 m çaplı elips formundaki tepe kesimi, köy halkının ekin yeri olarak kullanıldığından, önemli ölçüde zarar görmüştür (Muhtarov, 2009, s.9). 0.20-0.25 m yükseklikte koyu kahve renkli toprakla örtülü kurganın 9x12 m ölçülerindeki mezar odasının dış yüzeyi, 0.5-0.8 m kalınlığında kül/kömür katıyla kaplı olup, içten, 11.20 m uzunluk ve 3.1 m derinlikteki mezar odasının doğusu 4.2 m, batı tarafı ise 4 m ölçülerinde, yamuk plandadır. Üç kısma bölünen mezarın her bölümünden metal ve seramik malzemeden, sayıları 1000'i aşkın süs eşyaları, günlük kullanım araç-gereçleri, çeşitli silahlar ve yaklaşık 120 adet mutfak ve tören kaplarının yanı sıra, ikinci (orta) bölümden, kuzeye doğru boğa kafası çıkarılmıştır. Som altından yapılmış eserin çağdaş örneklerinden daha başarılı sanatkarlık özelliği sergileyen üslubu; ince ve uzun işlenmiş yüzü ve patlak gözleriyle, kendinden 200-250 yıl öncesine ait Kültepe, Alishar gibi Anadolu kültür merkezleri (Özgüç, t.y., s.133-134) ile benzerliği sürdürmekle birlikte, altından yapılaş amacı sebebiyle ünik özellik arz etmektedir (Fot. 1).

Fotoğraf 1. Oğuz, Kerimli Köyü, I No'lu Kurgan, altın buluntular (Şubat, 2009)

0.10 m yükseklik ve 0.45 m genişlikteki boğa başı, farklı açılardan bakıldığında at veya ineği çağrıştırmaktadır. Burun çevresinden yanlara doğru ezilmiş vaziyette ele geçirilen buluntunun kulak ve boynuz yerleri

dairevi oyuk- boş olmakla, boynuz çevresinin yanı sıra tepelik ve boyun kısmına doğru tek sıra; kulak çevresinin ise iki sıra zinciri anımsatır nokta kabartmayla sınır konturları belirlenmiştir.

Bu özenli işçilik, hiç şüphesiz bereket-bolluk sembolü olan kutsal boğaya yakışır niteliktedir. Kulak ve tepe (kelle) kısımlarına doğru oyuk yerlerinden taşlarla süslü olabileceği öne sürülen ve bu özelliğiyle Mısır tapınaklarının kutsal boğası, tanrının yardımcısı süslü Apis (Harpi) karakterine benzetilmektedir (Muhtarov, 2009, s.18). Buluntumuz ile aynı derinlikten çıkarılan altından süs eşyaları arasındaki böcek biçimli figürin, boğa kafasına göre güneye doğru hemen sağ yanda olup, 0.2x0.15 m ölçülerinde, ince işçilikli ve küçük boyutludur (Fot. 2). Buluntular arasında aynı zamanda hükümdar sembolü/asalet simgesi olarak nitelendirilen bronz obje ve aynı malzemeden iki adet kuş figürinleri de ele geçirilmiştir (Muhtarov, 2009, s.18). M.Ö. XV.-XIV. yüzyıl özelliğini taşıyan eserlerden, hükümdar sembolü 3.70 m genişlik ve 8.50 m yüksekliğinde iken, kuş figürinleri ortalama 0.25x0.35 m boyutlarındadır (Fot. 3). Kuş figürinlerinin sanatsal özellikteki asıl örnekleri ise II No'lu kurgandan çıkarılmıştır.

Fotograf 2. Oğuz, Kerimli Köyü, I No'lu Kurgan, altın süs unsuru ve insan biçimli bronz figürin (Mart, 2009)

Fotograf 3. Oğuz, Kerimli Köyü, I No'lu Kurgan, bronzdan kuş figürinleri (Mart, 2009)

1.1.2. Oğuz, Kerimli Köyü II No'lu Kurgan

Kerimli Köyünün 10 km güneyine doğru Sarıgöbu Çayı'nın kuşattığı tepe üzerindeki mezarlık alanı, yerel halk tarafından "Dere Zemin Nekropolü" olarak da bilinmektedir. Buluntuları M.Ö. XII.-IV. yüzyılları kapsayan (Muhtarov, 2009, s.17) mezarlığın 14 m uzununda ve 3 m genişliğindeki defin odasının derinliği 3 m olup, batı tarafı 3.80 m, doğu tarafı ise 3 m ölçülerinde, yamuk plandadır. I No'lu kurgana nazaran daha az buluntu veren alandan çok sayıda seramik mutfak gereçleri, bronzdan silah ve ev eşyaları ile yine seramikten üretilen çeşitli kuş figürinleri ortaya çıkarılmıştır (Fot. 4). Orta Bronz (M.Ö. 2000-1550) evresine ait olan figürinlerin (Muhtarov, 2009, s.19) ölçüleri yaklaşık 9.5-10 m genişlik ve 5.5-9 m yüksekliğindedir. Güvercin ve ördek gibi kimi türleri rahatlıkla seçilebilen kuşlardan bazıları benekli olup, çok başarılı heykeltıraşlık örneği sergilemektedirler. Türk mitolojisinin başlıca unsuru olan avcı karakterlerinden farklı olarak tamamı evcil kuşların, ustalıkla yapılan üç boyutlu örnekleri, bir devinim içindeki canlı duruşlarıyla, antik devir sanatçısının başarısını yansıtmaktadır. Buluntular arasında aynı zamanda seramik yapımı iki adet yılan figürinleri de mevcuttur. Zoomorfik dönemin önemli karakterlerinden yılanın buluntumuz arasında ele geçirilenleri 0.80 m ve 0.55 m boyutlarında, küçük ve işçilik bakımından oldukça sadedir.

Azerbaycan arkeolojisinde M.Ö. IV.-III. bin yıldan itibaren sıkça rastlanan yılan figürü/motifinin (Ogtay, 2007, s.29) çalışma bölgemizden Fazıl Köyünde ele geçen Bronz Çağı seramik kap üzerine kabartma olarak işlenen örneği de vardır (Fot. 5).

Fotoğraf 4. Oğuz, Kerimli Köyü, II No'lu Kurgan, kuş figürinli seramik buluntular (Mart, 2009)

1.1.3. Fazıl Köyü, Tepebaşı Arkeolojik Çalışmaları

1990'li yıllardan itibaren Şeki-Oğuz-Gah Bölgesi Arkeolojik Kazı Ekibi sorumlusu, Arkeolog Nesib Muhtarov'un araştırmalarıyla öğrenilmeğe başlanan ve 2003 yılından beri yürütülen mütemadi kazılarla, yaklaşık 150

m²lik alanı, eserlerin yerlerinde teşhir edildiği, kapalı müzeye dönüştürülen “Fazıl Labirent’teki” buluntu, 2010 yılında çıkartılmıştır⁵.

Fotoğraf 5. Şeki, Tepebaşı yılanlı seramik kap
(Temmuz, 2011)

M.Ö. IV.-III. yüzyıla ait olan insan biçimli obje, antropomorf evrenin seramik yapımı kadın (tanrıça) özelliklerini yansıtmaktadır (Muhtarov, 2010, s.2). 0.23 m yüksekliğindeki heykelciğin, 2005 yılında yine Tepebaşındaki I No’lu kurgandan ele geçirilen seramik yapımı kadın (tanrıça) temsili heykelciklerin yanı sıra, 2011 yılında Şeki, İbrahimkent yerleşim yeri kazılarında ortaya çıkarılan erkek biçimli (kült unsuru) taştan örnekleri de vardır (Muhtarov, 2007, s.109), (Fot. 6). Baş kısmı, kuşu anımsatır tarzdaki heykelciliğin boyundan itibaren göğsüne kadar ve kolları da dahil olmak üzere kat-kat boğumlu olup, omuzlar, göğüs ve göbek daha belirgin, ayaklara kadarki diğer kısımlar ise yüzeysel dairelerle biçimlenmiştir. Eskiçağ’da kült vazoları üzerinde yaygın olarak kullanılan dairesel motiflerin dışında (Ahundov, 1986, s.48), boğumları daha çok yılanı anımsatır nitelikte süslenmiş figürinin yakın çevreden ele geçirilen çağdaşı benzerleri de aynı karakterdedir. 2005 yılındaki kadın benzeri antropomorfik figürinlerle bir arada ele geçen küçük boy köpek/kurt figürünün sembolik yönüyle Türk mitolojisinde önemli yer edindiği bilinmekle birlikte, heykelciklerin kafa yapısının aynı önemi

⁵ Yaklaşık 4-5 hektarlık alanı kaplayan “Tepebaşı” arkeolojik sit alanı ilk defa 1984 yılında, Arkeolog Muhtarov’un buradaki Antikçağ Nekropolünü tespitiyle bilim dünyasına tanıtılmıştır. Sonraki yıllarda yine aynı ekip tarafından kısa süreli arkeolojik keşifler sürmüştür ve bölge 1995 yılından-2012 yılına kadar uzun süreli sistematik kazılarla öğrenilmiştir. Çeşitli defin adetleri ile oldukça zengin kültürü barındırdığı açığa çıkarılan bugünkü Fazıl Köyünde, M.Ö. XIII. yüzyıldan-Miladi IV. yüzyıla kadar farklı kültürlerle ait birçok buluntuya ulaşılmıştır. Arkeologlar N. Muhtarov ve İ. Bedelova’nın özverili çalışmaları sonucunda toplamda 56 kurgan, ayrıntılı biçimde araştırılmıştır. Söz konusu mezarlardan 14 adedi ortaya çıkarıldıkları yerde; gömü eşyalarıyla birlikte, 2005 yılında dönüştürüldükleri yeraltı müzesinde sergilenmektedir (Muhtarov, 1985, s.24-25, Muhtarov, 2012, s.2-8.).

taşıyan çeşitli kuşlara benzetilmiş olması da ortak değerleri sergilemesi açısından ilgi doğurmaktadır.

Fotoğraf 6. Şeki, Fazıl Köyü/Tepebaşı ve İbrahimkent seramik ve taş buluntular (Temmuz, 2011)

2. Değerlendirme

İnsan tefekkürü ve yaşam tarzı ile yüzyıllar boyu şekillenen mitlerin doğasında Paleolitik Çağ insanının hayat felsefesi yatar. Tabiat olaylarının tanrıyla ilişkilendirilerek öyküleştirildiği ve bazı hayvanlara tapınmanın yaşandığı bir ortamda, aynı zamanda ölümün de etkisiyle, hayal gücüne yansıyan doğüstü efsanevi varlıklarla dolu bir evren anlayışı, İlkçağlardan beri farklı medeniyetlerden ulaşan mağara/kaya tasvirlerindeki betimlemelerden ve yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Önce belli hayvanları kutsal sayan insanın düşünce evrimi, zamanla insanı daha üstün varlık görmüş ve totem olarak kabul ettiği canlı, cansız tüm varlıkların kutsal ruhu olduğuna inanarak gelişen, uzun bir yoldan geçmiştir (Seyidov, 1994, s.61).

Küçük Asya'dan-Nil'e, Yunanistan'dan-İndus Vadisine kadar mitolojilerdeki ortak temaların tasviri sanatlarda yaşatıldıkları gibi (Campbell, 1995, s.42), çeşitli malzemelerden üretilen sembolik figürlerde; heykelcik/biblolarda aksettirildikleri, günümüze ulaşan çok sayıda arkeolojik buluntudan anlaşılmaktadır (Fot. 7-8). Hayvanların tanrısallaştırılarak onlara bir takım ütopik anlam ve güçlerin yüklendiği zoomorfik dönemin hemen her kültür merkezinde rastlanabilecek nitelikteki hayvan figürlerinin Batı Avrupa'dan bilinen Paleolitik devir tasvirleriyle başlayan sembolik imgeleri (Mülayim, 1999, s.123), Eskiçağ uygarlıklarının kültür başkentlerindeki çeşitli sanat eserleri üzerinde ve belki biraz daha farklı ve zengin manalar yüklenerek yaşatılmıştır. Anadolu'nun Bronz Çağı yerleşim merkezlerindeki çeşitli taşınabilir eserlerde; Sümer ve Hititlerin

4000 yıl öncesinden ulaşan rölyefli kaplarında, kimisi kült vazoları olarak bilinen ayin tasvirlerinin yer aldığı zengin kompozisyon şemalarındaki heraldik karakterler, figür ikonografilerindeki soyut karakter olgusunun geçmişinden haber vermektedir⁶.

İnduslara ait ilk örnek olarak bilinen M.Ö. 3000’li yıllardan kalma Harappa Kültüründeki fantastik yılan, İlk Çağda yaygın olarak ve Ege uygarlıkları başta olmak üzere geniş yayılma alanı bulurken, sonraki dönem Türk sanatının figür ikonografisinde de uzun süre ölümsüzlüğü sembolize edecektir (Esin, 2004, s.134; Armutak, 2004, s.144-145).

Fotoğraf 7. Luristan, Bronz Çağı, örnekleri

(Watson, 2011: 48)

Fotoğraf 8. Bakü, Bronz Çağı, balık figürünü

(Ahundov, 1986: 48)

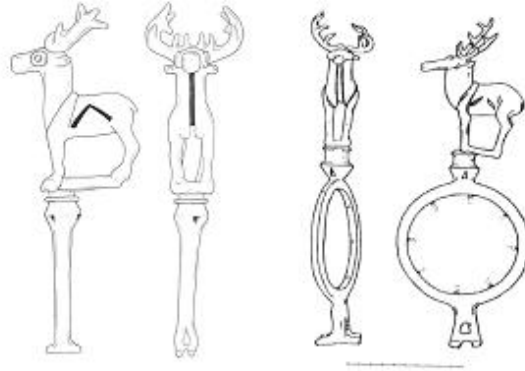
M.Ö. 3000’li yıllar, aynı zamanda Bronzun yaygınlaşmağa başlamasıyla, Neolitik Çağ sanatında hayvan figürlerinin yeni malzemeye üç boyutlu biçim almaya başlayan örneklerinin yaygınlaştığı devirdir. Bilinen çok ünlü Luristan figürlerinin yanı sıra (Watson, 2011, s.4), Maden Çağının Güney

⁶ Bu konuda bkz.: Campbell, 1995, s. 17-18; Özgüç, t.y., s. 133-135; ve bşk.

Kafkas coğrafyasından Karacaamirli (Azerbaycan) ve aynı coğrafi ekseninde, Transkafkas Kültürünün Doğu Anadolu'ya ulaşan yerleşim merkezlerindeki kurgan buluntuları (Şek. 1-2) ile Bakü, Kız Kalesi (IX. yy.) yakınından ele geçen stilize balık figürü, devrin sanat üslubundaki paralelliği izleyebilmemize olanak tanımaktadır.

Söz konusu dönem sanatı, ayrıca birkaç yüzyıl sonra yayılacak olan Avrasya step sanatının üslup özelliklerine de öncü niteliği ile önem arz etmektedir (Fot. 9-11). Batı mitolojilerinde, özellikle denizci toplumların şans ve mutluluk getirdiğine inandığı (Armutak, 2004, s.148) ve eski Türk kültüründe de benzer manada, bolluk-bereket sembolü olan balık (Çoruhlu, 2010, s.165), söz konusu dönem mitolojilerdeki yaygınlık ve ortaklığı yönünden dikkat çekicidir.

Şekil 1. Şeki (Azerbaycan), Cıdır Düzü ve Karacamirli (Azerbaycan)

(Muhtarov, 1999: 22; Guseynova, 2011: 187).

Şekil 2. Erzurum Müzesi

(Yaylalı, 1993: 20).

Fotoğraf 9. Şeki (Azerbaycan), Cıdır Düzü Orta Bronz Çağı (Muhtarov, 1999: 22)

Fotoğraf 10. Karasuk ve Tagar dönemi Bronz Çağı savaş aletleri (Masson-Pshenitsın, 1994: 24)

Fotoğraf 11. İskit Sanatı, Maden Çağı figürinleri (Grakov, 1971: 182/tbl. XII)

Semantik yönden de birbirleriyle yakın ilişki içerisinde olan figür sembolizminde; buluntular arasındaki boğa ve yılanın, bereket ve öfkenin yanı sıra, kozmolojilerde yer altını temsil ederken (Peker, 1996, s.13-14), geyik ve kuşların özellikle Eski Türk mitolojilerinde totem kabul edildiklerinden söz edilmektedir (Çoruhlu, 2010, s.154,163).

Kozmolojilerde, M.Ö. 2000'li yıllardan beri bilinen boğanın (Peker, 1996, s.37) buluntular arasında incelediğimiz örneği Yakın Doğu etkilerinden farklı olarak devrin sanat anlayışını zorlayan anatomik şekli ile başarılı özelliğini yansıtmaktadır. Avrasya step sanatında, çoğunlukla mücadele sahnesi içerisinde yer alan boğanın, eski Türk halk inancında kötülükten koruyan, tılsım özelliği de bilinmektedir (Esin, 2004, s.159-160). Türk mitolojisinde aynı zamanda Alplik ongunu/hükümdar simgesinin yanı sıra, dünyanın üzerine oturduğu doğaüstü güçleri olan boğanın, zoomorf özelliğini uzun süre sürdürdüğü görülürken (Çoruhlu, 2010, s.110), Türklerde genel anlamda figür kullanımının takvim hayvanları, burç gezegenleri vb. perspektifte, geniş tercihi söz konusudur (Biray, 2009, s.671-673).

Kafkasya, Moğolistan ve Güney Sibirya görsel sanatlarında sıkça karşılaşılan figür veya tasvir olarak geyiğin Şeki, Daşüz-Cıdır Düzü ve Karacaamirli mezarlarında, Bronz Çağından itibaren yaygın olduğu örneklerden anlaşıldığı gibi M.Ö. I. binden itibaren Türklerde hanedan arması ve bazı Türk boylarının sembolü anlamından da bahsedilmektedir (Esin, 2004, s.162-163,209). Türk mitolojisinde ve masallarında; gerek Dede Korkut Destanında, dervişin ruhu olan geyik, şamanlığın da bir simgesi olup, kutsal hayat ağacı ile birlikte yaratıcı tanrıça olarak görülmekte ve geyik ana, tıpkı hayat ağacı gibi hayatın ve ölümün kaynağı olarak kabul edilmektedir (Jacobson, 1993, s.47), (Fot. 12). Bu denli önemli olan geyik, erken dönem Türk sanatını derinden etkilemiştir, çünkü geyik sembolü inanç sisteminin en gelişmiş ifadesi idi (Jacobson, 1993, s.246).

Alageyik, karaca, dağ keçisi gibi hayvanların aynı zamanda Azerbaycan ve Kırgız Türklerinin mitlerinde, başlıca totem olarak kabul edildiği ve dokunulmaz kutsallıkları olduğu öğrenilmektedir (Gaffarlı, 1999, s.298). Türk sanatlarında en çok işlenen motif olarak türeyişin de önemli sembollerinden olan geyik, eski Türk inançlarında tözlerle (ongun/put) ilgili

⁷ Antikçağlara ait bozkır sanatında anılma sıklıklarına göre hayvanlar geyikgiller, teke, at ve vahşi hayvanlar diye sıralanmıştır. İskitlerden farklı olarak Güney Sibirya kültürünün erken göçebe dönemlerinde keçi, geyikle eş tutulmuştur; bu hayvanların sahip oldukları boynuzlar, bozkır kozmolojisinde hayati bir yere sahipti ve yaşam ile ölümü yöneten ruhun ekseni olarak sembolize edilmekte idi. Askeri yayılmacı devlet yapısına sahip olan Türk toplumlarında zaman içerisinde av hayvanı oldukları da yine en iyi örneklerine Hun dönemi kurganlarında rastlanan tasvir/buluntulardan anlaşılmaktadır (Roux, 2005, s.19; ve bşk.).

çadır direkleri, sancak alemlerine takılı hayvanlar içerisinde en çok kullanılanlardandır (Çoruhlu, 2010, s.62-63), (Fot. 13).

Fotoğraf 12. Altın geyik, M.Ö. IV. yüzyıl (Ögel, 2003)

Fotoğraf 13. Budapeşte Milli Müze, Proto-Türklerde görülen tözlerle

ilişkili çadır direği tepeliği veya sancak alemleri (Çoruhlu, 2010: 62).

Buluntular arasında yer alan kuş figürinlerinin İspanya'dan başlayan ve İç Asya mitolojilerinde yırtıcı kuşlara dönüşen ikonografisi (Armutak, 2004, s.149), Eskiçağ kültürlerinde ve özellikle Türk inanç sisteminde, kutsal ruhun temsilcisi olarak anlam kazanmıştır (Ögel, 1995, s.127). Şaman ritüellerinde karşılaşılan kuş türleri, Türklerde hem de önce güneşin/gök unsurunun simgesi ve göklerin hakimi olarak taşıdığı kozmolojik anlamlarının yanı sıra, Türklerin milli ve hukuki sembolü olarak da kabul gören hükümdarlık- beylik ve kudret remzi olmuş (Kafesoğlu, 2000, s.299), daha sonralar ise av kuşları/avcılar olarak da yer edinmişlerdir (Türkmen, 2009, s.79-83). Erken devir Orta Asya görsel sanatlarında çeşitli karakterlerde kartal ve/veya kartal cinsi kuşların Türk boylarında ongun

olarak seçildikleri bilinmekle birlikte, Yakut Türklerindeki “çift başlı kartalın” koruduğu gök direkleri (Ögel, 1995, s.593), Türk sanatında kuşların sembolizmi ve sürekliliği yönünden, geleneğin sanata aktarılmasındaki dikkat çekici yansımalarındandır (Uzun, 1996, s.87).

Proto-Türk kültürlerde yaygınlığı anlaşılan ve Oğuz kenti mezar buluntuları arasında ele geçen çok sayıda kuş figürinleri, işaret ettiği kültürel etkileşim bakımından aradaki yakınlık olasılığının gözden geçirilmesini akla getirir niteliktedir. Bu durum aynı zamanda her kültürde rastlanabilecek türden figür sembolizminin, özgün düşünce şekliyle biçimlenmeden ziyade mitolojilerin ortak figür temalarına karakteristik ve bir ölçüde kalıplaşmış özelliğini yansıtmaktadır. Bu özellik Türklerde büyük göçler devriyle yayılma alanı bularak (Beksaç, 2004, s.225), İslami dönem kültürlerinde Selçuklular başta olmak üzere hem de üslup itibariyle tarz kazanmış ve fethedilen toprakların farklı sanat dallarında; her bölgeye özgü kullanım alanı bulan gelişim göstermiştir.

İnanç felsefesinin etkisiyle dini düşüncenin, insanın daha üstün olduğunu kabul gören antropomorfik dönemde, insanların, tüm canlılara ve dolayısıyla evrene hükmettiği kabul edilir (Mellaart, 2003, s.109). Bunun da yine mezar buluntularımız arasındaki kadın (tanrıça) özelliklerini yansıtan insan benzeri heykelcik ile söz konusu evreyi temsil eden kült objesine rastlamaktayız. Şeki kültür çevresinden ele geçen insan benzeri figürinlerin Azerbaycan’da Abşeron, Gemikaya ve Kobustan’daki resim ve kazımalardan ilk örnekleri bilinmekle birlikte⁸, Oğuz mezar buluntusundaki bronzdan hükümdar sembolünün, Tovuz (Azerbaycan), İbrahim Hacı Köyü’nün tunçtan dökme erkek ve kadın heykelleri ile aynı malzeme ve dönem özelliği sunan önemli örnekler arasında kaydedilmesi gerekir (Avşarova, 2007, s.16).

Merkezi Asya ve Güney Sibirya’da sözü edilen dönem artık Türk kültüründe heykel sanatının varlığını kanıtlayan bulgulara rastlanmakla birlikte⁹, İskit döneminde yeni bir ivme kazanan insan figürlü taş dikme geleneği, Göktürklerde daha da yaygınlaşarak, anma törenlerinin yapıldığı tapınakların vazgeçilmezi olacaktır (İskenderzade, 2010, s.255-257), (Fot. 14). Antropomorfizmin Göktürklerde aynı zamanda tanrı suretlerini aksettiren insan benzeri tözleri, atalar kültürüne saygı geleneğinden doğmuş olup, genellikle evlerde veya çadır direkleri üzerinde muhafaza edilirdi (Ogtay, 2007, s.16). Çoğunlukla keçeden/deriden yapılan tözlerin, bronzdan örnekleri (Çoruhlu, 2010, s.63) ise Oğuz, Kerimli Köyü I no’lu kurgandan ele geçen hükümdar sembolü buluntumuz ile benzerlikler sunmaktadır. Basit

⁸ Transkafkas Kültürünün Doğu Anadolu’yu da içine alan Erzurum ve Kars kırsalından aynı üsluplu kaya resimleri için ayrıca bkz.: Ceylan, 2009, s.109-110.

⁹ Güney Sibirya/Hakasya ve çevresinde yürütülen Okunyeve Kültürüne (M.Ö. III. bin sonu-II. bin yıl başları) yönelik çalışmalar için bkz.: Kubarev, vd., 1985, s.4-13; Sokolova, 2009, s.27.

şekilleri ve kaba insan biçimli ortak özellikleriyle aynı geleneğin sürdürüldüğünü akla getiren bu tarz heykeller, semantizmindeki atalar kültü/ruhu özelliği ile Hun döneminin insan biçimli ahşap heykelleri veya Göktürklerin taş anıtlarıyla ilişkilendirilebilirliği mümkün kılmaktadır (Şek. 3; Fot. 15)¹⁰.

Fotoğraf 14. Göktürlere ait heykeller

(<https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi>)

¹⁰ Proto-Türk kültürlerde birtakım sembolik/aynıcaıklı anlamlar içeren tözler ve dikili taşlara M.Ö. III. binli yıllardan itibaren Güney Rusya bozkırları ve Orta Asya'nın Moğolistan'a uzanan Altay, Hakasya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tuva yerleşmelerinde rastlanmaktadır. Toplumsal bir statüyle alakalı olması muhtemel farklılıklarını biçim ve ayrıntılarda gösteren heykellerin Göktürklerde öldürülen düşman askerlerinin sembolü balbal türleri de yaygınlaşırken, dikilitaşların Kafkasya-İran Azerbaycan'ı ve Anadolu ortaklıkları, Türk yurtlarındaki yayılışı bakımından oldukça önemlidir. Bkz.: Sevin, vd., 2001, s.501-502,507-510.

Şekil 3. VI. yüzyıl sonundan X. yüzyıla kadar Orta Asya Türk Kültüründe insan biçimli heykellerin kronolojik/dört evreli tablosu (Smirnitskaya, 1993:25)

Fotoğraf 15. Hakkari, İskit Dönemi stelleri (M.Ö. 630-590)¹¹

Buluntularımız arasındaki süslü kadın/tanrıça figürlü kült objeler de birçok medeniyetin ortak düşünce ve inancının ürünü olup, Türk yaratılış destanında insanları koruduğundan söz edilen eski Türk inanç sistemindeki ana tanrıça (Umay Hatun) kültü ile yakınlık göstermektedir.

Türk sanatının figür sembolizminde etkin olan Proto-Türk devri hayvan/insan kültürünün, hem de Türk (Oğuz) boylarındaki çeşitli kuş sembollerinin türeyişindeki önemi bilinmelidir (Oğtay, 2007, s.17). Bu geleneksel etkileşim, buluntularımız arasındaki Fazıl Tepebaşı mezarlarının kuş başlı-insan biçimli kült objeleri ile Oğuz kurgan buluntularında ele geçen çeşitli kuş figürlerinin kaynağında, aynı kültür ve ortak mitlerden gelen anlamlar yattığını akla getirir türden diğer örneklerdir.

3. Sonuç

Uzun süre toplum yapısına hakim animist düşünceyle, cansızların da canlı olarak kabul gördüğü bir ortamda, her kült içinde farklı karakter ve biçim taşıyan düşsel yaratıklar, aynı kaynaktan köken almış ve dönemsel yaşam koşullarının yakınlığı, kültürlerin de birbirilerini ciddi biçimde etkilemesine neden olmuştur. Çoğu mitolojilerden ilham alan figürlerin biçim ve çok kavramlı zengin anlam dünyası, eski medeniyetlerin neredeyse tamamının halk masalı ve destanlarının ortak konusu olmuş; bir eski Türk mitolojisinin kam/şaman ayinlerindeki üç aşamalı evren anlayışı, Hitit inanç sisteminde de benimsenmiştir (Şenyurt, 1997, s.18). Aynı şekilde, M.Ö. IV. yüzyıla ait kabartmada, Apollon ve Marsyas'ın bulunduğu kompozisyonun

¹¹ Silahlar ve günlük kullanım eşyalarının yanı sıra yılan, dağ keçisi, geyik gibi hayvanların betimlendiği stellerde çadırların da resmedildiği örnekler için bkz.: (Sevin, vd., 2001, s.507; Resim 7, 9, 11-13).

tamamlayıcısı zoomorfik karakterli (uzun kulaklı) ünlü Midas kralının yerine kalpaklı İskit askerinin tercih edilişi (Gafarzade, 2011, s.189), Avrasya step sanatının söz konusu dönemde artık Antik Yunan mitolojisini etkilediğini göstermektedir. İskit sanatının Kuşan kültür çevrelerindeki sanat anlayışında görülen Yunan etkisi (Esin, 2004, s.137) ise mitlerdeki benzerlik ve ikonolojilerdeki köken sorununun çok karmaşık ve aynı zamanda yakınlık boyutlarının köklü tarihsel bağlarını ortaya koymaktadır.

İncelediğimiz örnekler de dönem ve üslup itibarıyla bilinen önemli merkezlerdeki çağdaş kültürlerle paralellik sunduğu gibi Eskiçağ mitlerinin ortak değerlerinden türeyen ve aynı zamanda, İslam öncesi Türk inanç sisteminde de saygın yer edinen figürleri kullanımları yönünden ilgi çekmektedirler. Bronz Çağı kültürlerinin temel hayat tarzının gerekliliği ile biçimlenen bu figürler, zamanla Türk sanatı içerisinde yerlerini alan gizemli ve güçlü varlıklar olarak, süsleme kompozisyonlarında geniş yayılım alanına sahip motiflere dönüşmüşlerdir.

Kaynakça / Reference

- Ahundov, D. (1986). *Arkhitektura Drevnego i Ranne Srednevekovogo Azerbaydjana*, Baku, İzdatelstvo Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye: Baku.
- Ahundov, T. (1992). "Noviye İssledovaniye v Şeki", *Azerbaycan Arkheologiya ve Etnografiya Elmlerinin Son Neticelerine Hesr Olunmuş Elmi Konfransın Materialları*, Bilik, Bakı, s. 106-108.
- Ahundov, T. (2001). *Severo-Zapadny Azerbaydjan v Epokhu Eneolita i Bronzi*, Elm, Baku.
- Armutak, A. (2004). "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II", *İstanbul Üniversitesi, Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30 (2), İstanbul, s. 143-157.
- Beksaç, E. (2004). "Demir Çağı ve Büyük Göçler Devri Sanatında Dinsel ve Sosyal Sembolizm", *Sanat ve İnanç I*, MSGSÜ Türk Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İstanbul, s. 225-237.
- Bilici, K.Z. (1983). "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı: III, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, s. 19-27.
- Biray, N. (2009). "12 Hayvanlı Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı, Erzurum, s. 671-683.
- Caferov, İ.F. (1981). "Otchyot Marshrutno-Poiskovıkh Rabot v Yevlakh-Bakanskoy Zone", *Arkhirv OPI İnstituta*, No: 270, Arkheologii i Etnografii, Respubliki Azerbaydjana, Baku, s. 1-8.
- Campbell, J. (1995). *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri* (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, 2. Bsk. Ankara.
- Ceylan, A. (2009). "Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri", *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*, Kars, s. 109-110,
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.

- Esin, E. (1965). "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, Sayı: 34, İstanbul, s. 769-789.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalca Yayınevi, İstanbul.
- Gafarzade, S. (2011). "Gelene/Celaenae/Kelainai/Κελαίναί Kentinin İcracılık Gelenekleri", *Tarihi Yaşatan Müzik Enstrümanları*, Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı ve Üz. Hacıbeyli Bakü Müzik Akademisi, İlmi Makaleler Toplusu, Bakü, s. 181-191.
- Gaffarlı, R. (1999). *Mif ve Nağıl, Epik Enelelerde Janrlararası Elage*, Bakı.
- Grakov, B.N. (1971). *Skifi*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva.
- İskenderzade, L.A. (2010). "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar", *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, s. Konya, s. 255-269.
- Jacobson, E. (1993). *The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief*, Studies in the History of Religions, Volume LV Leiden: E. J. Brill.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Karahmedova, A. (1992a). "Razvedka Muraddai Tepe, Zakatalskogo Rayona", *Azerbaycan Arkheologiya ve Etnografiya Elmlerinin Son Neticelerine Hesr Olunmuş Elmi Konfransın Materialları*, Bilik, Bakı, s. 169-172.
- Karahmedova, A. (1992b). "Raskopki Poseleniya Padar Zakatalskogo Rayona", *Azerbaycan Arkheologiya ve Etnografiya Elmlerinin Son Neticelerine Hesr Olunmuş Elmi Konfransın Materialları*, Bilik, Bakı, s. 138-140.
- Kubarev, V., kubarev, G. (1985). *Kamennıye İzvayaniya Drevnukh Tyurok Yujnoy Sibirii*, Moskva.
- Masson, V., Pshenitsina, M. (1994). *Drevnosti Sayanogorska*, Spb., Moskva.
- Mellaart, J. (2003). *Çatalhöyük, Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, (Çev: Gökçe Bike Yazıcıoğlu), Yapı Kredi Yayınları.
- Muhtarov, N. (1985). "Gruntovoye Pogrebeniye s Obryadom Vtorichnogo Zakhoraneniya İz Sel Ashagı Kyungut Shekinskogo Rayona", *Arkheologicheskiye i Etnograficheskiye İzıskaniya v Azerbaydjane*, Elm, Bakı, s. 24-25.
- Muhtarov, N. (2007). "Antik Dövr Heykeltraşlığı Haggında", *Azerbaycan Arkheologiyası ve Etnografiyası*, Sayı: 2, Milli Elmler Akdemiyası Jurnalı, Bakı, s. 109-115.
- Muhtarov, N. (2009). "Oğuz, Kerimli Kurganlarındaki Arkheloji İşlerin Hesabatı", *Milli Elmler Akademiyası, Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları*, yy., Bakı, s. 9-18.
- Muhtarov, N. (2010). "Oğuz, Kerimli Kurganlarındaki Arkheloji İşlerin Hesabatı", *Milli Elmler Akademiyası, Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları*, yy., Bakı, s. 1-6.

- Muhtarov, N. (2012). "Fazıl-Tepebaşı Kurganları, 2012-ci il Hesabatları", *Milli Elmler Akademiyası, Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları*, İnstituta Tegdim Olunan Hesabatlar, Bakı, s. 2-8.
- Muhtarov, N. (t.y.). "Sarıca-Minberek Bölgesinden Aşkar Edilmiş Esa Başlıqları Haggında", *Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları*, s. 2-3.
- Muhtarov, N. (t.y.). "Şeki, Cumakend Bölgesi Abidelerinden Aşkar Edilmiş Esa Başlıqları Hakkında", *Arkheologiya ve Etnografiya İnstitutu Hesabatları*, s. 1-3.
- Mülayim, S. (1999). *Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Ogtay, Ü.N. (2007). *Avrasiya İnanc Sistemi Bütünlüğünde Türk İnanc Sistemi*, Nurlar, Bakı.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özfirat, A. (2002). "Doğu Anadolu Yüksek Yaylasından M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", *Belleten*, LXVI/246, Ankara, s.343-356.
- Özfirat, A. (2010). "Bozkurt Kurgan Mezarlığı, Yerleşik Kültür Geleneğinin Sonu Kurganlar", *Aktüel Arkeoloji*, s.42-43, İstanbul.
- Özgüç, N. (t.y.). "Kültepe'de Bulunan Hayvan Figürleri", *Tebliğler X*, Ankara, s. 133-137.
- Peker, A. U. (1996). "Anadolu Selçuklularının Anıtsal Mimarisi Üzerine Kozmoloji Temelli Bir Anlam Araştırması" (İstanbul Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Roux, J.P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Sevin, V., Özfirat, A. (2001). "Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", *Belleten*, Cilt: LXV, Sayı: 243, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.501-518,
- Seyidov, M. (1994). *Gam-Şaman ve Onun Gaynaglarına Ümumi Bakış*, Genclik, Bakı.
- Sokolova, L. (2009). *Formiravaniye Okunevskogo Kulturnogo Kompleksa*, İnstitut İstorii Materialnoy Kulturi Rossiyskoy Akademii Nauk, Sankt-Petersburg.
- Strzgowkiy, J. (1974). "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkidi*, (Çev: C. Köprülü), İş Bankası Yayınları, 21, Ankara.
- Şenyurt, Y. (1997). "Hititler Döneminde Öbür Dünya Anlayışı", *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 36, Ankara, s.16-19,
- Türkmen, N. (2009). Avcı Kuş İkonografisi ve Hünername'deki Betimlemeleri", *ASTA TURCICA*, Sayı: 1, İstanbul. s.79-95.
- Uzun, T. (1996). "Türk Sanatındaki Kartalların İkonografisi ve Devamlılığı". Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 1, s.86-87.
- Watson, P. (2011). Luristan Bronzes in Birmingham Museum and Art Gallery, Birmingham Museums & Art Gallery.

